Journal of Islamic Mysticism
Print ISSN: 2538-5135 Online ISSN:2980-8421
erfanmag.ir

Ontological Analysis of "Human Being" Based on Lakoff and Johnson's Conceptual Metaphor Theory in Bidel Dehlavi's Poetry

Rogayyeh Hemmati[1]✉

1. Corresponding Author, Assistant Professor, The Department of Persian Language & Literature, Payam-e Noor University / E-mail: hemmatiro27@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 3 January 2024
Accepted 28 February 2024
Published online 22 July 2025

Keywords:
Bidel Dehlavi,
Conceptual metaphor,
Abstract concepts,
Concrete elements,
human being.

ABSTRACT

Conceptual metaphor is one of the new terms in cognitive linguistics used for textual analysis. This theory was first established by Lakoff and Johnson in 1980, bringing about significant developments in metaphor comprehension. According to this theory, contrary to literary tradition, metaphor is not merely used for rhetorical embellishment, but rather constitutes a perceptual process that involves understanding one conceptual domain through another. One of these conceptual domains is the existential nature of "human being," which represents a fundamental topic in mystical texts, particularly in Bidel Dehlavi's poetry. This study aims to analyze the existential dimensions of humanity in this mystical poet's work through a descriptive-analytical approach, addressing the fundamental question of which conceptual domains Bidel employed to objectify the complex concept of human existence. The findings indicate that Bidel, to elucidate various dimensions of humanity as target conceptual domains, utilized concrete source domains such as shadow, spark, bubble, dew, footprint, blister, eyebrow, flower, petal, fragrance, peacock, sacrificial bird, ship, goblet, precious stone, seal-ring, lament, light, wave, handful of dust, handful of blood, wild rue, candle, arrow, particle, straw, burnt page, ocean, almond, sapling, mirror, and droplet.

Cite this article: Hemmati, Rogayyeh (2025). Ontological Analysis of "Human Being" Based on Lakoff and Johnson's Conceptual Metaphor Theory in Bidel Dehlavi's Poetry. *Journal of Islamic Mysticism*, 16 (2), 332-354. DOI: http//doi.org/10.22034/16.31.10

© The Author(s).
Publisher: Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran.
DOI: http//doi.org/10.22034/16.31.10

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.22034/16.2.10]

Extended Abstract

Introduction

Conceptual metaphor represents one of the most influential developments in cognitive linguistics, which has rapidly transformed perspectives across various disciplines in the humanities. In traditional rhetoric, metaphor is considered merely a figure of speech that enhances poetic language and serves as a literary device for embellishment. However, from the perspective of cognitive linguistics, conceptual metaphor employs an individual's experiences in concrete, tangible domains to enable understanding of categories in unfamiliar and abstract domains (Lakoff & Johnson, 1980:124).

George Lakoff and Mark Johnson, with their groundbreaking work "Metaphors We Live By" (1980), introduced conceptual metaphor theory and fundamentally altered how metaphor is understood. Their central argument was that metaphor "is not merely a stylistic feature of literary language, but thought and mind themselves possess metaphorical characteristics" (Rasekh-Mahand, 2009:41). Indeed, Lakoff "considered any understanding and expression of abstract concepts in terms of more concrete concepts as metaphorical usage" (Zohrehvand & Jabbarpour, 2018:115).

In cognitive linguistics, conceptual metaphor is the process of understanding and comprehending the experience of domain "A" through phenomena and terms related to domain "B." Every metaphor thus comprises three components: 1) Component "A," typically consisting of mental and abstract concepts that are not inherently comprehensible, called the target domain; 2) Component "B," generally consisting of more tangible and concrete matters that are readily understandable, called the source domain; and 3) The final component, "mapping," which represents the relationship between the two domains manifested through correspondences (Fotouhi, 2011:326).

Bidel Dehlavi (1644-1721), one of the great poets of the Indian style, whose complex poetry has been subject to limited research due to its difficulty of interpretation, demonstrates a deep philosophical and mystical understanding that lends profound complexity to his work. One of the fundamental concepts in Islamic mysticism is the nature of human existence and humanity's position in creation. Among Muslim thinkers, after God, humanity represents the most central subject of study, and the Quran and traditions of the Imams emphasize the importance of understanding human nature.

Given that human beings are complex and multidimensional creatures, this study seeks to examine how Bidel Dehlavi conceptualizes the abstract notion of human existence through various concrete metaphorical domains, applying Lakoff and Johnson's conceptual metaphor theory through a descriptive-analytical approach.

Research Findings

This research reveals that Bidel Dehlavi employs a wide array of concrete source domains to conceptualize the abstract target domain of human existence, each highlighting different aspects of human nature. These include:

Shadow: Bidel uses shadow as a metaphor for the illusory nature of human existence, illustrating the paradox of presence and absence. In mystical thought, particularly within the tradition of Wahdat al-

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

Wujud (Unity of Being), true existence belongs solely to God, while all other existences are merely shadowy, metaphorical, or contingent. The shadow metaphor effectively represents this illusory human existence that disappears when the sun of divine reality shines directly.

Bubble: The bubble, with its illusory form that quickly disappears, serves as an apt metaphor for the transient human condition. According to Bidel, the bubble must empty itself of internal air to achieve oneness with the ocean—symbolizing how humans must empty themselves of ego and self-attachment to achieve union with divine reality.

Dew: Dew, which appears momentarily on the leaf of the phenomenal world, represents the human soul waiting to be absorbed by the sun of divine essence. This metaphor emphasizes humanity's temporary presence in the material world.

Footprint: Bidel conceives of the physical world as a desert where human existence, like a footprint, makes a brief impression before quickly disappearing—highlighting life's ephemeral quality.

Mirror: As one of Bidel's most frequently used motifs (appearing approximately 3,000 times in his ghazals according to Kazemi's calculation), the mirror serves as a profound metaphor for human existence. Mirrors reflect without possessing the image, symbolizing how humans reflect divine attributes without possessing independent existence.

Wave: Following the tradition of Wahdat al-Wujud mystics, Bidel employs the wave-ocean metaphor to illustrate the relationship between individual existence and divine reality. Waves, despite their apparent diversity, are merely manifestations of the ocean itself—just as human beings are manifestations of divine reality.

Light: In Bidel's mystical worldview, as in Rumi's, God is like the sun, and human beings are rays emanating from this divine source. Though originally united, these rays appear separate when manifested in the physical world.

Particle: The particle, due to its minute existence and constant movement toward the sun, becomes a powerful metaphor for the human soul's yearning for union with divine reality.

Burnt Page: Bidel likens human existence to a burning page, where each breath, like a flame, simultaneously sustains life while bringing one closer to ultimate annihilation and reunion with the source.

Peacock: With its multicolored display and eye-shaped patterns on its feathers, the peacock represents both the multiplicity of human existence (through its diverse colors) and the state of perpetual wonder (through its eye-like patterns) that characterizes the mystical seeker.

The research identifies additional source domains including spark, blister, eyebrow, flower, petal, fragrance, sacrificial bird, ship, goblet, precious stone, seal-ring, lament, handful of dust, handful of blood, wild rue, candle, arrow, straw, ocean, almond, sapling, and droplet—each capturing different dimensions of the human condition.

Conclusion

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

The analysis demonstrates that Bidel Dehlavi employs a sophisticated system of conceptual metaphors to elucidate the abstract, complex nature of human existence. In all instances, the source domains are selected for their concrete, tangible qualities to facilitate the audience's comprehension of the target domain without difficulty. The source elements chosen serve diverse purposes, revealing different aspects of human reality's multifaceted nature.

Key characteristics that govern Bidel's selection of source domains include: illusory and dependent existence (shadow, bubble, droplet, wave, light, mirror, particle); brevity of life (wild rue, flower, blister, bubble, spark, dew); insignificant material form (particle, spark, footprint, handful of dust, handful of blood); motion toward transcendence (flower petal and fragrance, sacrificial bird, ship, arrow, burnt page, particle); inseparability from the divine source (droplet, bubble, wave, light, sapling); inevitable annihilation (candle, burnt page, straw, goblet); submission (eyebrow); spiritual refinement (precious stone and seal-ring); vastness of wonder (peacock, almond, ocean); and manifestation of divine action (lament).

This study reveals Bidel's extraordinary creativity in employing conceptual metaphors to render the abstract nature of human existence more accessible and comprehensible, demonstrating how his mystical insights are conveyed through a rich tapestry of concrete imagery that bridges the gap between abstract metaphysical concepts and tangible human experience.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

پژوهشنامه عرفان
شاپای چاپی: ۵۱۳۵-۲۵۳۸ شاپای الکترونیکی: ۸۴۲۱-۲۹۸۰
erfanmag.ir
انجمن علمی عرفان اسلامی ایران
Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran

تحلیل و بررسی هستی‌شناختی «انسان» بر اساس نظریهٔ استعاره مفهومی لیکاف و جانسون در اشعار بیدل دهلوی

رقیه همتی[1]✉

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور واحد مرند، بناب، ایران. رایانامه: hemmatiro27@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۹
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۳۱

کلیدواژه‌ها:
بیدل دهلوی، استعارهٔ مفهومی، مفاهیم انتزاعی، عناصر عینی، انسان.

چکیده

استعارهٔ مفهومی یکی از اصطلاحات جدید در حوزهٔ زبان‌شناسی شناختی است که از آن برای تحلیل متون استفاده می‌شود. برای اولین بار لیکاف و جانسون در سال ۱۹۸۰ این نظریه را بنیان نهادند. بر اساس این نظریه، بر خلاف سنت ادبی، از استعاره صرفاً برای زینت کلام استفاده نمی‌شود، بلکه فرایندی ادراکی‌است که به فهمیدن یک حوزه مفهومی به وسیله حوزه مفهومی دیگر اشاره دارد. یکی از این حوزه‌های مفهومی، ماهیت وجودی «انسان» است که از اساسی‌ترین مباحث متون عرفانی، به ویژه اشعار بیدل است. بررسی اشعار بیدل به شیوهٔ توصیفی-تحلیلی با هدف دریافت ایده او درباره ماهیت وجودی انسان، نشان می‌دهد که بیدل برای تبیین ابعاد مختلف انسان به عنوان حوزه‌های مفهومی مقصد، از مبدأهایی عینی نظیر سایه، شرر، حباب، شبنم، نقش پا، آبله، ابرو، گل، برگ گل، بوی گل، طاووس، بسمل، کشتی، مینا، سنگ قیمتی، نگین، ناله، نور، موج، مشتی غبار، مشتی خون، اسپند، شمع، تیر، حباب، ذره، خاشاک، صفحهٔ آتش‌زده، محیط، بادام، نهال، آینه و قطره استفاده کرده است.

استناد: همتی، رقیه (۱۴۰۴). تحلیل و بررسی هستی‌شناختی "انسان" بر اساس نظریهٔ استعاره مفهومی لیکاف و جانسون در اشعار بیدل دهلوی. *پژوهشنامه عرفان*، ۱۶ (۲)، ۳۵۴-۳۳۲.

DOI: http//doi.org/10.22034/16.31.10

ناشر: انجمن علمی عرفان اسلامی ایران.

© نویسندگان.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

[DOI: 10.22034/16.2.10] [Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

۱. مقدمه

میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی (۱۱۳۳ – ۱۰۵۴) یکی از شاعران بزرگ سبک هندی است که دیریابی اشعارش موجب شده است پژوهش‌های اندکی در زمینهٔ آثار وی صورت گیرد. رمزآلودی سخن وی در سایهٔ اندیشه‌های ژرف فلسفی و عرفانی و نگاه خاص او به دنیای پیرامونش، پیچیدگی عمیقی به اشعار او بخشیده است که فهم خوشه‌های معنایی آنها برای کسی که با عرفان و جهان بینی بیدل آشنایی نداشته باشد، سخت و گاهی غیرممکن می‌نماید. به تعبیر صاحب فیض قدس، شعر بیدل «دریای مواجی است که گوهرهای تابناک در ژرفای آن آرمیده است، با گشت و گذار در ساحل آرام شعر بیدل نمی‌توان به مرواریدهای درخشان و درر تابان عرفان وی دست یافت، برای رسیدن به تلألوی درخشان معانی درر عارفانه، تشبیه‌ها و استعاره‌ها و ترکیب‌های زیبا و هنرمندانه به وفور مشاهده می‌شود. (ر.ک. خلیلی، ۱۳۸۳: ۷۳) از این رو برای گذر از کوه و کتل شعر وی، به مطالعاتی نیاز است تا با به کارگیری آنها فهم شعر بیدل دست یافتنی شود؛ کاربست مطالعات زبان‌شناسی شناختی به ویژه مؤلفه‌های استعارهٔ مفهومی قطعاً در زمینهٔ گره‌گشایی از تصاویر پیچیدهٔ شعر بیدل کارگشا خواهد بود. از این رو در این جستار بر آنم تا مفهوم انتزاعی انسان و نوع نگرش عرفانی بیدل را به ابعاد وجودی انسان بر اساس این نظریه به شیوهٔ توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار دهم.

در مکتب اسلام و عرفان اسلامی، خداوند انسان را گرامی داشته و در آفرینش او به خود تبریک گفته (مومن/۱۴)، از بین همهٔ موجودات، او را برای خود برگزیده (طه/ ۴۱- ۴۰) و خلیفهٔ خود قرار داده (بقره/۳)، گل سرسبد آفرینش قرار داده (حج/ ۶۵) او را از کرامت ذاتی برخوردار کرده (اسرا/۷)، فاعل مختار آفریده (فصلت/۴۰) و... . بیدل نیز به عنوان شاعری عارف‌مسلک در آثار خویش توجه ویژه‌ای به انسان دارد تا جایی که به یکی از کلیدواژه‌های پربسامد در آثارش تبدیل شده است و همچنین در مثنوی عرفان- که دایره‌المعارف اندیشه‌های کلامی، فلسفی و عرفانی بیدل است- عشق و انسان و کاینات، سه ضلع اساسی این مثنوی می‌باشد (ر.ک. آرزو، ۱۳۷۸: ۹۱). بر اساس تعریفی از الکسیس کارل» *(Alexis Carrel)*انسان موجودی است ناشناخته» (همان: ۱۲۳). «لایه‌های متعدد وجودی انسان، از اموری است که شناخت وی را با مشکل مواجه ساخته است. اما صعب‌الفهم بودن او، از اهمیت شناخت آن نکاسته»(گرجیان و فراهانی‌پور، ۱۳۹۰: ۱۶۰). بلکه آموزه‌های تمام ادیان اهمیت شناخت انسان را پس از خداشناسی قرار داده‌است و حتی با قرائتی خاص و با استناد به مأثورهٔ «مَن عَرَفَ نَفسَهُ فَقَد عَرَفَ رَبَّه» (صدری‌نیا، ۱۳۸۸: ۵۳۴) شناخت خداوند را در گروه شناخت نفس انسان دانسته‌اند. از این روی «چگونگی انسان در افکار بیدل، از مباحث گسترده‌دامنی است که از زوایای گوناگونِ فکری چاشنی می‌گیرد» (آرزو، ۱۳۸۱: ۱۵۴). بیدل برای شناساندن ماهیت رمزگونهٔ انسان از شگردهای مختلفی استفاده می‌کند که یکی از مهمترین آنها کاربست استعارهٔ مفهومی است. بیدل در این ترفند هنری، در حقیقت با ایجاد ارتباط بین مفاهیم انتزاعیِ مربوط با ماهیّتِ رازآلودِ انسان از یک طرف و تجارب فیزیکی و ملموس جهانِ اطراف از طرف دیگر، حقیقت وجودی انسان را قابل درک‌تر می‌کند و با ایجاد طرحواره‌های تصویری، ویژگی‌های ظریف و ناشناختهٔ حقیقت وجودی انسان را کشف می‌کند.

پرسش بنیادین جستار حاضر این است که بیدل دهلوی برای قابل فهم کردنِ چیستی و ماهیت وجودی انسان از چه مبدأهایی استفاده کرده و این مبدأها در اشعار بیدل با چه اغراضی و یا برای به تصویر کشیدن کدام بُعدِ وجودی انسان به کار گرفته شده‌اند؟

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

نگارنده در این جستار قصد دارد ضمن بررسی مباحث نظری مرتبط با زبان‌شناسی شناختی و استعاره‌های مفهومی، ابیاتی را که ابعاد مختلفِ حقیقت وجودی انسان را به تصویر کشیده و آن را برای مخاطبان قابل فهم‌تر و عینی‌تر می‌کنند، بر بنیاد روش توصیفی- تحلیلی و با کمک گرفتن از شیوهٔ کتاب‌خانه‌ای مورد طبقه‌بندی و تحلیل و بررسی قرار دهد.

۲. پیشینه پژوهش

جست‌وجوهای صورت گرفته در خصوص پیشینهٔ تحقیق نشان می‌دهد که در مورد آثار بیدل تاکنون پژوهش‌های ارزشمندی صورت گرفته است که از جملهٔ آنها می‌توان به کتابهای شاعر آینه‌ها (۱۳۷۶) از محمدرضا شفیعی کدکنی، نقد بیدل (۱۳۸۸) از صلاح الدین سلجوقی، بوطیقای بیدل (۱۳۷۸) و خوشه‌هایی از جهان‌بینی بیدل (۱۳۸۱) هر دو از عبدالغفور آرزو؛ بیدل، سپهری و سبک هندی(۱۳۸۷) و مشق معنی بیدل (۱۳۹۸) هر دو از سید حسن حسینی، کلید در باز (۱۳۹۳) از محمدکاظم کاظمی، بیدل و انشای تحیر (۱۳۹۹) و بیدل و افسون حیرت (۱۴۰۰) هر دو از کاووس حسنلی و ... اشاره کرد. اما پژوهش‌هایی هم یافت شد که به ویژه از منظر استعاره‌های مفهومی، مفاهیم و اصطلاحات کلیدی و پربسامد بیدل را مورد مطالعه قرارداده‌اند که در ذیل به آنها اشاره می‌نماییم. محمدرضا اکرمی در مقاله‌های «استعاره‌های سیال در غزل بیدل» (۱۳۸۶) و «نگاه استعاری بیدل»(۱۳۸۷) به صورت اجمالی به این موضوع پرداخته‌اند. محمدمهدی علی‌مردی و سید محمد روحانی و طیبیه نوحی، در مقالهٔ «شناخت ابعاد وجودی انسان از نگاه ابن عربی و شنگره» (۱۳۹۳) دیدگاه دو متفکر بزرگ، ابن عربی مسلمان و شَنکرهٔ هندو را دربارهٔ ابعاد وجودی انسان بررسی می‌کند. سیدمهدی طباطبایی در مقالهٔ ارشمند «بنمایهٔ حباب و شبکه تصویرهای آن در غزلیات عبدالقادر بیدل دهلوی»(۱۳۹۳) شبکه تصاویری را که حباب در شعر بیدل ایجاد می‌کند، مورد مطالعه قرار داده‌اند. زهرا پیرحیاتی و احمد تمیم‌داری«تحلیل استعاره‌های مکنیه در غزلهای بیدل» (۱۳۹۶) را به بررسی استعاره‌های مکنیه اختصاص داده‌اند. لیلا سلیمان‌زاده و همکارانش در مقالهٔ «تحلیل استعاری آب و آیینه در اشعار بیدل» (۱۳۹۸) دو کلیدواژهٔ آب و آیینه را مورد مطالعه قرار داده‌اند. مهرانگیز عزیزی منامن و همکارانش در مقالهٔ «تحلیل عشق در نظام مفهوم استعاری از منظر مولوی و بیدل دهلوی» (۱۴۰۰) عشق را در غزلیات بیدل و مولوی بررسی کرده‌اند. حمید خصلتی، مهیار علوی مقدم و محمود فیروزی مقدم در مقالهٔ «تحلیل استعارهٔ مفهومی ساختاری هستی در غزلهای بیدل دهلوی» (۱۴۰۱) استعاره‌های مرتبط با «هستی» را مورد مطالعه قرار داده‌اند. در نهایت مقاله‌ای که مفهوم بنیادین «انسان» را از منظر زبان‌شناسیِ شناختی و استعارهٔ مفهومی در آثار بیدل دهلوی مورد مطالعه قرار داده باشد، یافت نشد، از این روی اهمیت و ضرورت انجام جستار حاضر آشکار می‌شود.

۳. مباحث نظری

استعارهٔ مفهومی یکی از تأثیرگذارترین مباحث در زمینهٔ زبان‌شناسی شناختی محسوب می‌شود که در اندک زمانی تأثیر شگرفی بر نگرش پژوهشگران در حوزه‌های مختلف علوم انسانی گذاشت. استعاره در مفهوم سنتی یکی از انواع صورخیال است که شاعرانگی سخن را قوت می‌بخشد و جزو صنایع ادبی است که موجب زینت سخن می‌شود. در حالی که از نظر زبان‌شناسی شناختی «استعارهٔ مفهومی تجربه‌های فرد در حوزه‌های مشخص ملموس را به کار می‌گیرد و او را قادر می‌سازد تا مقوله‌هایی را که در حوزه‌های ناشناخته و نامأنوس هستند، درک کند.» *(Lakoff & Johnson, 1980:124))*. در واقع استعارهٔ مفهومی کارکردی است که بر اساس آن امور ذهنی و انتزاعی به وسیلهٔ امور عینی و ملموس قابل فهم می‌شوند. به عبارت دیگر «آنچه استعاره را می‌سازد، روابط مفهومی است که بین قلمروی مبدا و مقصد برقرار است. در این نگاه، هر واژه مخصوصا در قلمرو منبع و مبدأ، کارش برانگیختن ذهن ما برای بهتر فهمیدن قلمروی دیگر است.» (هاشمی، ۱۳۸۹: ۱۲۵)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

پژوهشگران این حوزه از زبان معتقدند که به طور کلی ادراک ما از مفاهیم انتزاعی در جهان بر اساس استعاره است؛ به عبارت دیگر «استعارهٔ مفهومی، تجربه‌های فرد در حوزه‌های مشخص ملموس را به کار می‌گیرد و او را قادر می‌سازد تا مقوله‌هایی را که در حوزه‌های ناشناخته و نامأنوس هستند، درک کند.» *(Lakoff & Johnson, 1980:124)*. در استعارهٔ شناختی برعکس استعارهٔ سنتی، کانون استعاره در مفهوم *(Concept)* است نه کلمات، و بنیان استعاره نیز نه بر اساس شباهت، بلکه بر پایهٔ ارتباط حوزه‌های متقاطع هم‌زمان *(Cross-domain)* در تجربهٔ انسان و درک شباهت‌های این حوزه‌ها شکل گرفته است (ر.ک. عباسی، ۱۳۹۷: ۱۲۰). در زبان‌شناسی شناختی، نظر اصلی در مورد استعاره این است که «افکار انتزاعی برگرفته از همبستگی‌های تجارب جسمانی‌اند که منجر به روابط عصبی خوش‌ساخت در مغز می‌شود» (دریکوند، علامی و مباشری، ۱۴۰۱: ۴۲).

لیکاف و جانسون (۱۹۸۰) با نوشتن کتاب «استعاره‌هایی که با آن زندگی می‌کنیم» برای اولین بار استعاره‌های مفهومی را مطرح کردند و تغییرات ژرفی را در حوزهٔ درک و دریافت از استعاره ایجاد کردند. اساسی‌ترین بحث در نظریهٔ لیکاف این بود که استعاره «فقط یک ویژگی سبکی زبان ادبی نیست، بلکه خود تفکر و ذهن، دارای ماهیت استعاری هستند» (راسخ-مهند، ۱۳۸۹: ۴۱). و در واقع لیکاف «هرگونه فهم و بیان مفاهیم انتزاعی در قالب مفاهیم ملموس‌تر را کاربردی استعاری می-دانست» (زهره‌وند و جبارپور، ۱۳۹۷: ۱۱۵).

در زبان‌شناسی شناختی، استعارهٔ مفهومی فرایندِ فهم و درک تجربهٔ قلمروی «الف» به کمک پدیده‌ها و اصطلاحات مربوط به حوزهٔ «ب» است؛ از این روی هر استعاره سه سازه دارد: ۱- سازهٔ «الف» که معمولا از مفاهیم ذهنی و انتزاعی هستند و به خودی خود قابل درک نیستند، قلمروی هدف یا مقصد *(Target)* نامیده می‌شوند. ۲- سازهٔ «ب» را که اغلب از امور ملموس‌تر و عینی و به راحتی قابل درک هستند، قلمروی منبع یا مبدأ *(Souvce)* گویند. ۳- سازهٔ آخر «نگاشت *(Mapping)* «نام دارد و رابطهٔ میان دو قلمرو است که به صورت تناظرها صورت می‌پذیرد (ر.ک. فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۲۶). با توجه به این که قلمروی مبدا امور عینی و ملموس‌تری هستند که با تجارب فیزیکیِ افراد ارتباط تنگاتنگی دارند، در نتیجه به سهولت قابل درک هستند، ولی قلمروی مقصد به خاطر ذهنی و انتزاعی بودنش به دشواری قابل درک می‌باشند، از این روی نگاشتِ حاصل از ارتباط بین قلمروی مبدا با قلمروی مقصد و مجموعه‌ای از شباهت‌ها و مطابقت‌ها و تناظرها *(Corres pondence)* به ما کمک می‌کند تا به درک بهتر و روشن‌تری از مفاهیم انتزاعی قلمروی مقصد دست یابیم.

قبل از ورد به تحلیل و بررسیِ داده‌ها از توضیح دو نکته ناگریزیم، اولاً با توجه به این که جریان ارتباط بین دو حوزهٔ مبدأ و مقصد، می‌تواند شکل‌های مختلفی نظیر۱- نگاشت یک قلمروی مبدأ بر یک قلمروی مقصد، ۲- نگاشت یک قلمروی مبدأ بر چند قلمروی مقصد، ۳- نگاشت چند قلمروی مبدأ بر یک قلمروی مقصد (ر.ک. خصلتی، علوی مقدم و فیروزی مقدم: ۱۴۰۱: ۲۶۰ – ۲۵۹) داشته باشد، از این روی ارتباط هر یک از موارد مذکور می‌تواند استعاره‌های متعدد و گوناگونی را شکل بدهد. نکتهٔ دوم این است که لیکاف و جانسون، استعاره‌های مفهومی را به سه نوع جهتی، هستی‌شناختی و ساختاری تقسیم کرده‌اند. در استعاره‌های جهتی، در حقیقت نظامی از مفاهیم به طور کلی در ارتباط با یک نظام دیگر از مفاهیم سازمان‌بندی می‌شوند، به این دلیل که این مفاهیم با جهات فضایی، همچون بالا و پایین، دور و نزدیک، عمیق و ناعمیق، مرکز و حاشیه، داخل و بیرون و... در ارتباط هستند، (مثلا شادی بالاست= از شادی پر درآوردم یا به آسمان پریدم، و غم پایین است= از غصه کمرش خم شده) آنها را استعاره‌های جهتی نامیده‌اند. استعاره‌های هستی‌شناختی هم استعاره‌هایی هستند که مفاهیم انتزاعی و مجرد به واسطهٔ آن موجودیت و تجسم می‌یابد؛ به عبارت دیگر در استعاره‌های هستومند با به کار بردن عناصر و پدیده‌های فیزیکی مثل اشیا، اجسام و تمامی مواردی که با نام مواد شناخته می‌شوند، برای توصیف مفاهیم انتزاعی، در نظر می‌گیریم و این نوع استعاره‌ها خود بر سه نوع استعارهٔ هستومند ماده، ظرف یا مکان و انسان‌پنداری یا تشخیص تقسیم می‌شوند. (مثل انسان مسافر است یا دنیا کاروانسراست). در استعارهٔ مفهومی ساختاری، عناصر قلمروی مبدأ، ساز و کار و چارچوب‌هایی به عناصر مقصد نسبت می‌دهد که

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

از این طریق، توانایی فهم بهتر عناصر حوزهٔ مقصد و اندیشیدن دربارهٔ آن را پیدا می‌کنیم. (ر.ک. لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷: ۱۷۸ – ۱۵۹).

۴. محبّت در اندیشه کاشانی

یکی از مباحث بنیادین عرفان اسلامی چیستی انسان و جایگاه وی در آفرینش است. و «در میان اندیشوران مسلمان، پس از خدا، انسان محوری‌ترین مسألهٔ مورد مطالعه به شمار می‌رود و در قرآن کریم و روایت‌های معصومان(ع) تاکید بسیاری بر شناختن انسان شده است» (شریعتمداری و حاج‌طاهری،۱۴۰۰: ۱۶۲) با توجه به این که انسان موجودی پیچیده و ذوابعاد است، سویه‌های مختلف وی، نگرش‌های مختلفی در پی داشته، و بیدل دهلوی به شکل هنری به ابعاد مختلف ماهیت وجودی انسان نگاه دقیق و ژرفی داشته است؛ از این روی در این جستار حقیقت وجودیِ «انسان» با استفاده از استعاره‌های مفهومی هستی‌شناختی و با نگاشت چند قلمروی مبدا بر یک قلمروی مقصد، مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد گرفت.

۴–۱. سایه

«سایه در منظر اندیشمندان شرقی، به ویژه در نگرش‌های عرفانی، نماد ناپایداری، بی‌هویتی و وابستگی است. عرفا کوشیده–اند با استفاده از تمثیل سایه، نحوهٔ ارتباط بین خلق و حق را تبیین کنند و تصویری ذهنی از چگونگی نسبت این عالم با خداوند را در ذهن مخاطب ایجاد کنند» (احمدی خاوه و عباسیان چالشتری، ۱۴۰۲: ۲۱). سایه با توجه به ویژگی‌هایی که دارد، «نه نور است و نه ظلمت... هم موجود است و هم معدوم، می‌تواند نمایش‌دهندهٔ پارادوکس هستی و نیستی باشد» (کاکایی، ۱۳۸۹: ۴۸۳). عرفای وحدت وجودی بر این باورند که وجود حقیقی یکی است و مابقی وجودها ظلّی، مجازی یا عرضی‌اند و نسبتشان با وجود حقیقی مثل نسبت سایه است با صاحب سایه؛ از این روی بیدل دهلوی نیز مانند سایر عرفای وحدتِ وجودی، برای انعکاس دادن پارادوکس ظهور و بطون و تبیین حقیقت وجودیِ متوهم انسان به عنوان استعارهٔ مفهومی از آن استفاده می‌کند.

مرآتِ معنی ما چون سایه داشت زنگی — خورشید التفاتش از ما زدود ما را (بیدل، ۱۳۹۵: ۷۹/۱)

ای سایه نشان خویش گم کن — تا خورشیدت سراغ باشد (همان، ۱۴۰۰: ۷۶۴/۱)

بیدل وجود حق را صاحب اصلی سایه می‌داند، انسان دچار توهّم هستی است، موقعی که سایهٔ متوهّم از میان برخیزد، آن زمان آفتاب محض جای سایه را می‌گیرد که مرحلهٔ نهایی عرفان یعنی فنای فی الله یا اتحاد است.

هر سویی بود جهد یکسو گشتن — دریا می‌خواست چشمه و جو گشتن

سیر و سفر سایه به نور انجامید — ما هم از خود رویم تا او گشتن (همان، ۱۳۹۵: ج۵۵۷/۲)

خورشید استعاره‌ای است برای ذات حق و سایه استعاره است برای انسانی که در عالم تعیّن گرفتار است، در بیتی دیگر گوید:

سایه‌ام، از دستگاه ما سیه‌بختان مپرس — آنکه روزش از دل شب برنیامد روز ماست (همان،۱۴۰۰: ۳۷۲/۱)

(ایضاً ر.ک. همان: ۱۳۲۴/۲، ۱۱۱۵، ۱۴۶/۱، ۳۶۶، ۶۶۱، ۱۵۰ و ۱۹۸).

۴–۲. شرر/شرار/شراره

شرر در آثار بیدل «ریزه‌ای از آتش و جرقه‌ای‌ست که از زغال یا هیزمِ در حال سوختن و یا از کوبش سنگ، بویژه سنگ آتش‌زنه یا آهن و سنگ، به هوا می‌جهد» (حسن‌لی، ۱۴۰۰: ۱۵۷). به عبارت دیگر «پاره‌ای از آتش است که برجهد»(گلچین معانی، ۱۳۷۳: ۸۸/۲)، شرار از واژه‌های اساسی اشعار بیدل است و با توجه به این که وجودی مستقلی ندارد، و برای لحظه‌ای خودنمایی کرده، به دنبال آن ناپدید می‌شود، استعارهٔ مفهومیِ واقعی‌تری برای تبیین مفهوم انتزاعیِ متوهم‌بودنِ انسان می–باشد.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

همچون شرر، نیامده از خویش رفته‌ایم سامان این بهار ز گلهای چیده است (بیدل،۱۴۰۰: ۴۷۷/۱)

چشم واکردیم و آگاه از فنای خود شدیم چون شرر آغاز ما آیینهٔ انجام داشت (همان:۵۷۰)

(ایضاً ر.ک. همان: ۲۹۳/۱، ۱۷۶، ۵۷۷ و ۴۲۲).

۳-۴. حباب

حباب یکی دیگر کلمات کلیدی و از استعاره‌های مفهومی برای تبیین حقیقت وجودی انسان در اشعار بیدل دهلوی است. حباب با توجه به این که صورت وهمی دارد و همچنین «اگر خود را بشکند با دریا هم‌آغوش خواهد شد و یا چشم خود را بسته است و اگر چشم بگشاید فنایِ او مسلم است (ر.ک. شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۳۲۶) از این روی با انسانِ متهم به هستی تناسب بیشتری دارد، و بیدل برای تبیین حقیقت وجودی انسان از آن به عنوان استعارهٔ مفهومی استفاده می‌کند.

صورتِ وهمی به هستی متهم داریم ما چون حباب آیینه بر طاق عدم داریم ما (بیدل، ۱۴۰۰: ۲۵۵/۱)

حباب موظف است از هوای درون خود خالی شود، و وقتی از درون خالی شد، اقیانوس می‌شود، یعنی به اندازهٔ اقیانوس وسعت پیدا می‌کند؛ و این استعارهٔ مفهومی زیبایی است برای نشان دادن انسانی که وجود متوهمی دارد و وقتی که اندرون خویش را از انانیت و هوای نفسانی خالی دارد، با وجود مطلق به اتحاد می‌رسد.

هستی موهوم ما یک لب گشودن بیش نیست چون حباب از خجلتِ اظهار خاموشیم ما (همان: ۲۵۷)

ما و حباب، آب ز یک بحر می‌کشیم خالی شدن نبرد پُری از سبوی ما (همان: ۲۷۲)

عارف به خدا می‌رسد از گردش چشمی در نیم نفس، بحر هم‌آغوشِ حباب است (همان: ۳۸۶)

البته این نوع کاربرد، یک استعارهٔ دیگر را هم به وجود می‌آورد و آن، دریای هستی یا دریای عالم تعیّن است. در دریای عالم تعین، ما حبابهایی هستیم که خواب می‌بینیم، اما یک وظیفه و ماموریت فطری داریم که ما را از نیست شدن و پوچ–انگاری جدا می‌کند و آن وظیفهٔ سنگین اقیانوس شدن است که بر دوش شفاف حباب نهاده شده است. (ر.ک. حسینی، ۱۳۹۸: ۲۵۳ – ۲۵۲).

تماشای دو رنگی برنمی‌دارد حباب من نظر تا بر تو واکردم ز چشم خویش پنهانم (بیدل، ۱۴۰۰: ۱۳۸۵/۲)

حباب از بحر گوهرخیز نتواند نشان دادن سراغِ عالمِ دل از من بیدل چه می‌پرسی (همان: ۲۳۵)

(ایضاً ر.ک. بیدل، ۱۴۰۰: ۲۵۷/۱، ۲۲۶، ۱۶۳، ۲۶۹، ۱۵۰، ۲۵۵، ۱۸۹، ۱۰۰۲/۲، ۱۴۱۰ و ۱۷۱۰).

۴-۴. شبنم

شبنم یکی دیگر از کلمات کلیدی بیدل برای تبیین حقیقت وجودی انسان است و بیدل بارها شبنم را به عنوان استعاره از انسان به کار برده است. با توجه به این که شبنم، بسیار سبک‌بار و تعلقش به گلستان دنیا خیلی کم است، برای این ظاهر شده تا بر اثر شعاع گرمابخش آفتاب از خود جدا و جذب آن خورشید عالم‌تاب شود، به عبارت دیگر انسان بر روی برگ عالم تعیّن شبنمی است که در انتظار جذب شدن توسط خورشید ذات حق و از خود جدا شدن است (ر.ک. حسینی، ۱۳۹۸: ۸۳ – ۸۲)

شبنم من به وصل گل چه کند؟ که ز چشمِ ترم جداست نگاه (بیدل، ۱۴۰۰: ۱۶۰۴/۲)

شبنم‌صفت ز خویش برآ تا نظر کنی وضع جهان به دیدهٔ حیران آفتاب (همان: ۳۲۰/۱)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

بس که بیدل زین چمن پا در رکاب وحشتم — بر سپند شبنم من غنچه مجمر می‌شود (همان: ۹۷۱/۱)

زین باغ، شبنم من دیگر چه طرف بندد — آیینه‌ها شکستم رنگی نشد دچارم (همان: ۱۳۲۳/۲)

(ایضاً ر.ک. همان: ۲۴۱/۱، ۱۳۷، ۲۸۵، ۶۵۵، ۳۲۷، ۲۴۲،۲۵۴، ۶۰۰ و ۱۲۸۸/۲).

۴-۵. نقش پا

ترکیب «نقش پا» یکی از ترکیبات پربسامد شعر بیدل است، توجه خلاقانهٔ بیدل به این ترکیب، تصاویر گوناگونی را خلق کرده است که یکی از آنها، کارکرد استعاری برای تبیین کیفیت وجودی انسان است. در باور بیدل، عالم تعیّن مانند صحرایی است که وجود ناچیز و بی‌مقدار انسان، همانند نقش پا در این بیابان است و به خاطر فرصت بسیار شتابنده و زودگذرش، برای لحظهٔ کوتاهی ظهور می‌یابد و زود هم زایل می‌شود (ر.ک. حسن‌لی، ۱۴۰۰: ۵۲۱).

به غبار این بیابان، نه نشان پا نشسته — به بساط ناتوانی همه نقش ما نشسته (بیدل،۱۴۰۰: ۱۶۰۸/۲)

نقش پاییم ادب‌پرور عجز — مژه خم می‌شود از دیدن ما (همان: ۲۶۳/۱)

نقش پا گل کرده‌ایم، اما در این عبرت‌سرا — هر که در فکر عدم افتد گریبانیم ما (همان: ۲۵۹/۱)

هر که رفت از دیده، داغی بر دل ما تازه کرد — بر زمین نرم، نقش پا نمایان می‌شود (همان: ۹۷۹/۱)

(ایضاً ر.ک. همان: ۲۶۸/۱، ۱۴۷، ۱۴۸، ۲۳۷).

۴-۶. آبله

آبله در لغت به معنی تاولی است که در اثر ساییده شدن پوست پدید می‌آید. این واژه بارها در دیوان بیدل به کار رفته است و در تصویرآفرینی‌های گوناگون نقش داشته است؛ در کتاب بیدل و افسون حیرت به بیش از ۴۰ مورد از آنها اشاره شده است (ر.ک. حسن‌لی، ۱۴۰۰: ۵۴ – ۴۱). یکی از این تصاویر بدیعی، کاربرد شبنم به عنوان استعارهٔ مفهومی برای انسان است. در کارگاه خیال بیدل انسان تاولِ پای هستی است که دیر یا زود خواهد ترکید.

یک نفس بار زندگی چو حباب — آبله دوش کرده است مرا (بیدل، ۱۴۰۰: ۱۹۹/۱)

بی‌محابا کیست بیدل از سر ما بگذرد — چون شکستِ آبله یه قطره دریاییم ما (همان: ۲۵۹/۱)

می‌شمارم قدم و بر سر دل می‌لرزم — پای‌پُرآبله‌ام کارگهِ مینا کرد (همان: ۷۱۱)

(نیز ر.ک. همان: ۲۶۵/۱، ۲۳۸، ۵۶۷ و ۸۳۰).

۴-۷. ابرو

ابرو در کارگاه خیال بیدل به خاطر خمیدگی‌اش، با فلسفهٔ عجز و تسلیم و خمیدگی انسان در برابر ذات حق پیوند می‌یابد و بیدل از آن به عنوان استعارهٔ مفهومی برای تبیین حقیقت وجودی انسان که در برابرارادهٔ حق تسلیم است، بهره می‌گیرد.

برای خاطرم غم آفریدند — طفیل چشم من نم آفریدند

چه سان سر تابم از فرمان هستی؟ — که چون ابرویم از خم آفریدند (همان: ۸۷۷/۲)

تواضع‌نسخه‌ایم از سرنوشت ما چه می‌پرسی — خم ابروست اینجا انتخاب سطر پیشانی (همان: ۱۷۰۵/۲)

(ایضاً ر.ک. همان: ۲۵۵/۱، ۷۱۷ و ۹۲۲).

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

۸-۴. برگ گل و بوی گل

برگ گل و بوی گل تعابیری دیگری هستند که فلسفهٔ بیدل و نوع نگاه او را نسبت به انسان به تصویر می‌کشند. با توجه به این که انسان موجودی دو بعدی است، از این روی برگ گل جنبهٔ ناسوتی، و بوی گل جنبهٔ لاهوتی وجود انسان را به تصویر می‌کشند؛ به سخن دیگر برگ گل استعاره از تن و وجود خاکی انسان و بوی گل استعاره از بعد معنوی و روح انسان است. بیدل معتقد است که روح انسان همانند بوی گل در گُل وجودش در گلستان دنیا محبوس شده است، و نهایتاً از کسوت گل برون جسته و در عالم لاهوت پرواز خواهد کرد.

بی‌نشانی‌اثرم، آینهٔ بوی گلم — رنگ شد کسوت من کاین همه عریان رفتم (همان: ۱۲۶۳/۲)

چو بوی گل گرفتارم به رنگ الفتی ورنه — گشاد بال پرواز است هرچاکِ قفس اینجا (همان: ۱۵۳/۱)

از نام اگر نگذری از ننگ برون آ — ای نکهت گل اندکی از رنگ برون آ (همان: ۱۴۰/۱)

بیدل با توجه به ویژگی‌های برگ گل، نظیر وجودی حقیر و ناچیز داشتن، گرفتار رنگ بودن و سرانجام پریدن رنگ گل، در ابیاتی نیز وجود ناسوتی انسان را در عالم خیال خویش به برگ گل تعبیر نموده و بر این باور است که انسان در گلستان دنیا، همانند برگ گلی‌ست و این برگ گل، روزی رنگ خواهد شکست و با پرواز رنگ، از قید گلستان دنیا نجات خواهد یافت.

غافل مشو از سیر تماشاگه داغم — هر برگ گلی زین چمن، آینهٔ رنگی‌ست (همان: ۴۹۴/۱)

زین چمن برگ گلی نیست نگرداند رنگ — باخبر باش که امروز تو فردا دارد (همان: ۶۶۱/۱)

(ایضاً ر.ک. همان، ۱۳۹۵: ۶۶۸/۱ و همان، ۱۴۰۰: ۱/ ۱۴۲، ۳۲۹).

۹-۴. طاووس

طاووس از پرندگان بومی هندوستان است و بیدل این پرنده را بارها و بارها در محیط زندگی خویش دیده، و در مخیله خود از آن تصویرهای گوناگون خلق کرده است. یکی از تصویرآفرینی‌های بیدل با طاووس، کاربرد آن به عنوان استعارهٔ مفهومی برای چیستی انسان است. طاووس به خاطر ویژگی‌های متعددی می‌تواند مبدأ مطلوبی برای تبیین حقیقت وجودی انسان به عنوان قلمروی مقصد باشد. از یک طرف رنگارنگی پرهای طاووس نماد تعینات است، از طرف دیگر طاووس از داغ‌های خود رهایی ندارد و انسان شیفتهٔ ظواهر نیز نمی‌تواند از تعلقات خود رها شود، از طرف دیگر با توجه به این که طاووس با جلوه‌گری‌های خود، هر لحظه به رنگی درمی‌آید از این روی بی‌ثباتی وجود آدمی را تداعی می‌کند؛ تشابه دیگر طاووس با انسان در این است که دایره‌های روی بال طاووس همانند چشم‌های همیشه‌باز هستند و این هم می‌تواند نماد حیرت انسان باشد و نهایتا پریدن طاووس، رهایی انسان را از قید و بند عالم تعین تداعی می‌کند. (ر.ک. حسن‌لی، ۱۴۰۰: ۸۱ -۷۸).

طاووس ما بهار چراغان حیرت است — آینه‌خانه‌ای به تماشا رسانده‌ایم (همان: ۱۴۳۷/۲)

طاووس من احرام تماشای که دارد — دل گشت سراپای من از آینه چیدن (همان: ۱۵۲۴/۲)

(ایضاً همان: ۲۸۷/۱، ۴۸۵، ۱۹۰، ۷۲۷، ۳۴۴، ۴۸۵ و ۱۰۸۱/۲).

۱۰-۴. بسمل

بسمل در لغت «جانوری است که سرش را بریده باشند؛ مسلمانان هنگام سر بریدن جانوران «بسم الله» بر زبان می‌آوردند، بر آن بنا، حیوان کشته‌شده را به این نام خوانند»(حبیب، ۱۳۹۳: ۴۶). یکی از مهمترین ویژگی‌های این حیوان و یا مرغِ سربریده‌شده،

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

بی‌تابی و بی‌قراری و رقص وحشتی است که در حال تپیدن و جان دادن می‌کند. همین ویژگی بهانه‌ای شده است تا این واژه تبدیل به یکی از کلمات کلیدی اشعار بیدل شود؛ برای این که «در جهان‌نگری بیدل یکی از آرزوهای مطلوب و شیرین عاشق، کشته شدن با تیغ معشوق است و بسمل می‌تواند نمادی شایسته برای بیان همین خواهندگی باشد» (حسن‌لی، ۱۴۰۰: ۵۵۲). لذا در نظر بیدل انسان همانند بسملی است که در راه رسیدن به معشوق مدام در حال بی‌تابی و بی–قراری است.

ادبگاه وفا، آنگه پرافشانی؟! چه ننگ است این تپیدن خاک بر سر کرد اخر بسمل ما را (بیدل، ۱۴۰۰: ۱۶۴/۱)

بسمل ما بس که از ذوق شهادت می‌تپید تیغ قاتل می‌شمارد فرصت تکبیر را (همان: ۱۸۳/۱)

بضاعت نیست بیش از مشت خونی بسمل ما را گل آخر رنگ خواهد باختن گر سر کند بازی (همان: ۱۶۶۸/۲)

ای بسا بلبل کزین گلزار بال افشاند و رفت بسمل ما نیز رقصِ وحشتی سرمی‌کند (همان: ۹۰۸/۲)

(ایضاً ر.ک. همان: ۳۴۸/۱، ۱۱۲۷/۲، ۱۰۵۹، ۱۲۲۰، ۹۰۸، ۱۰۹۴، ۱۴۴۴ و ۱۷۱۲).

۴–۱۱. کشتی

یکی دیگر از کلماتی که بیدل برای عینیت‌بخشی به حقیقت وجودی انسان از آن بهره می‌برد، کشتی است. کشتی با باد حرکت می‌کند و مقصد نهایی آن ساحل است. البته در تخیل نوجو و هنجارگریز بیدل، کشتی وجود انسان، تنها با «کمِ لنگر گرفتن و بر تباهی زدن» است که می‌تواند به ساحل برسد و نفَس همچون بادبانی است که در هرلحظه کشتیِ وجود انسان را بر تباهی و نهایتاً به مقصد اصلی و «ساحل آرامش‌کنارِ فنا» نزدیک و نزدیکتر می‌کند.

بحر به طوفان رضا می‌تپید کشتی ما هم کمِ لنگر گرفت (همان: ۵۸۷/۱)

تحریک نفس آفت دلهای خموش است بر کشتیِ ما ارّه بود جنبش هر موج (همان: ۶۰۶/۱)

تا فسون بادبان دارد نفس کشتی ما بر تباهی می‌زند (همان: ۸۸۱/۱)

با قد خم‌گشته از هستی توان آسان گذشت کشتی‌ات گر واژگون گردد در این دریا پل است (همان: ۴۲۷/۱)

(ایضاً ر.ک. همان: ۱۶۰/۱، ۲۸۵، ۳۶۳، ۴۴۷، ۴۷۰، ۴۴۷، ۴۷۰، ۵۷۴، ۵۷۸، ۶۵۶، ۷۷۵، ۹۵۹/۲، ۹۱۸، ۱۱۵۱ و ۱۶۰۶).

۴–۱۲. مینا

مینا از کلمات مورد علاقهٔ بیدل است، مینا (مجازاً باده) موجب سکر و مستی و از خویش رفتن و از خود برخاستن می‌شود (ر.ک. حسن‌لی، ۱۳۹۹: ۸۹)، همچنین در خیال تصویرآفرین بیدل، مینا در اثر سرنگونی، تهی می‌شود و آوازخوانی‌اش در اثر سر فرودآوردن است؛ از این روی استعارهٔ مطلوبی برای تبیین حقیقت وجودی انسان است، به این صورت که انسان مانند مینایی است که با سر فرود آوردن و انکسار، از انانیت و رعونت خالی می‌شود و نفس کشیدن و دم و بازدم‌های وی همچون سنگی است برای شکستن و فنای مینای وجود آدمی.

قامت خم، خجلتِ عمرِ تلف گردیده است هر قدر مینا تهی شد، سرنگونتر می‌شود (بیدل، ۱۴۰۰: ۹۷۱/۲)

ما و من از صاف‌طبعان انفعال فطرت است تا فرو ناورد سر، قلقل ز مینا برنخواست (همان: ۳۶۲/۱)

نفس تا می‌کشم، چون غنچه از خود رفته‌ام بیدل! ز غفلت در بغل مینای من سنگ ستم دارد (همان: ۶۷۳/۱)

(ایضاً ر.ک. ۱۹۸/۱، ۲۷۵، ۴۹۱، ۳۶۳، ۱۲۹۳/۲، ۱۱۵۰، ۱۲۶۷و ۱۶۰۸)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

۴-۱۳. سنگ قیمتی و نگین

سنگ قیمتی و نگین، استعارهٔ دیگری است که بیدل در اشعار خویش برای ادراکی نمودن کیفیت انسان از آن استفاده می-کند. به زعم بیدل، انسان همانند سنگی قیمتی است که از کوه آورده شده و تراش نخورده است و وی باید خودش زوایدش را بزند و پیکرتراش خودش باشد تا به نگین شایستهٔ عالم خلقت تبدیل شود و سزاوار نوشته‌شدن نام معشوق بر نگین‌اش بشود.(ر.ک. حسینی، ۱۳۹۸: ۱۳۶).

هرچه کم کردیم از خویش، اعتبار ما فزود کاهش جزوِ نگین، شهرت‌فروشِ نام‌هاست (بیدل، ۱۴۰۰: ۳۷۱/۱)

چون نگین از معنی تحقیق خود آگه نیم اینقدر دانم که نقش جبههٔ من نام اوست (همان: ۵۲۴/۱)چ

به رنگِ نقش نگین، بیدل از سبکروحی نشسته‌ایم و ز ما جای ما همان خالی ست (همان: ۴۹۶/۱)

(ایضاً ر.ک. همان: ۳۷۲/۱، ۲۶۵، ۴۳۲، ۴۷۶، ۴۶۵ و ۹۱۴/۲).

همانطور که از ابیات فوق برمی‌آید، انسان نگینی است که هرچه از خود خالی شود و از انانیت خویش بکاهد، نام معشوق را آینگی خواهد کرد. در سلوک نیز چنین است، هرچه سالک خود را کم بگیرد و از زوائد خویش کم کند، اعتبار و ارزشش بیشتر می‌شود.

۴-۱۴. ناله

یکی دیگر از کلمات کلیدی که به عنوان استعارهٔ مفهومی در اشعار بیدل به کار می‌رود و کیفیت وجود انسان را تبیین می-کند، ناله است. بیدل بر این باور است که در روز ازل طشت «کُن» از بام ازل افتاد، و ناله و صدایی در اثر آن ایجاد شد، انسان همان نالهٔ افتادن طشتِ کُن است. و در تعبیری دیگر می‌فرماید انسان نمودی از درد عشق است که اگر مخفی بماند به شکل داغ در می‌آید و اگر ظهور یابد همانند ناله آشکار می‌شود.

دوش کز بام ازل افتاد طشتِ کاف و نون گر تامل محرم معنی است من آن ناله‌ام (همان: ۱۲۳۴/۲)

درد عشقم، قصهٔ من بشنو و خاموش باش تا نهانم، داغ؛ چون گشتم نمایان ناله‌ام (همان: ۱۲۳۴/۲)

(ایضا ر.ک. همان: ۱۸۲/۱، ۷۵۸، ۱۳۸، ۳۵۸، ۱۰۵۱/۲، ۱۲۳۵ و ۱۲۳۳).

۴-۱۵. نور

نور از دیگر عناصری است که کیفیت انسان را به شکل استعاری به نمایش می‌گذارد. در نظر پیروان مکتب وحدت وجود، وجود مطلق همانند خورشید است، و انسانها انوار او محسوب می‌شود و ما به قول مولوی در ازل متحد بودیم، ولی وقتی که خورشید حق تجلی کرد، انوار متکثیری از آن به وجود آمد. (ر.ک: کاکایی، ۱۳۸۹: ۴۹۸- ۵۰۱)

منبسط بودیم یک جوهر همه بی‌سر و بی پا بدیم آن سر همه

یک گهر بودیم همچون آفتاب بی گره بودیم و صافی همچو آب

چون بصورت آمد آن نور سره شد عدد چون سایه‌های کنگره (مولوی، ۱۳۷۳: ۱/ ۶۸۸ -۶۸۶)

بیدل نیز همچون مولوی انسانها را انوار متکثر ذات مطلق می‌داند، از این روی بر انسان نهیب می‌زند که نباید در خاک تیره، دل ببندد.

منزلت عرض حضور است و مقامت اوج قرب نور خوشیدی، به خاک تیره‌ای مایل چرا (بیدل، ۱۴۰۰: ۱۷۵/۱)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

نو شمعِ عزتم اما در این ظلمت‌سرا عالمی پهلو تهی سازد که بر من جا رسد (همان: ۷۵۱/۱)

(نیز، رک. همان: ۲۳۱/۱، ۳۷۲، ۱۱۸۹/۲ و ۱۱۷۸)

۴-۱۶. موج

موج از موارد دیگری است که بیدل برای تبیین کیفیت انسان از آن استفاده می‌کند. «اغلب عرفای مکتب وحدت وجود، برای نشان دادن چگونگی وحدت وجود تمثیل موج و دریا را به کاربرده‌اند. امواج دریا با همهٔ گوناگونی‌شان چیزی جز ظهورات دریا نیستند بلکه عین دریا هستند»(کاکایی، ۱۳۸۹: ۵۰۳). موج با توجه به این که نمودی از دریا در حالت تموج است، از این روی وجود حقیقی ندارد، بلکه توهمی از هستی است و همین موج با حرکت و انکسار و سرفرود آوردن در مقابل دریا موجودیت حقیقی پیدا می‌کند، از این روی استعارهٔ ارزشمندی برای ادراک حقیقت وجودی انسان محسوب می‌شود. بیدل برای عینیت‌بخشی بیشتر از ترکیب «موج من یا موج ما» استفاده می‌کند، که این‌گونه ترکیبها، در حقیقت ترکیب‌های تشبیهی هستند و در این صورت، مضاف دیگر متعلق به مضاف الیه نمی‌باشد، بلکه خود مضاف‌الیه است، مثلا وقتی که بیدل می‌گوید «موجِ من/ما» یعنی من که موج هستم یا ما که موج هستیم. (ر.ک. ولی‌پور و همتی، ۱۴۰۲: ۲۰ – ۱).

خاک گردیدن حصول صد گهر جمعیت است کاش موج من ز ساحل برنگرداند عنان (بیدل، ۱۴۰۰: ۱۴۷۵/۲)

بحر در آغوش و موج ما همان محو کنار کارها با عشق بی‌پرواست معذوریم ما (همان، ۱۳۹۵: ۲۶/۱)

به تدبیر از این بحر نتوان گذشت شکستی‌ست گر، موج ما پل کند (همان، ۱۴۰۰: ۸۹۳/۱)

شرم این دریا زبان موج ما کوتاه کرد بال پرواز از تری وقف تپیدن می‌شود (همان: ۹۸۰/۲)

(ایضا ر.ک. همان: ۶۴۵/۱، ۷۰۷، ۱۲۳۰/۲، ۱۵۱۱، ۱۲۳۱، ۱۴۴۴ و ۱۲۱۷)

۴-۱۷. مشت غبار و مشت خون

مشت غبار و مشت خون از دیگر استعاره‌های مفهومی هستند که بیدل برای عینیت‌بخشی به ابعاد مبهم وجود انسان از آنها بهره می‌برد. این دو استعاره، بیانگر حقارت و ناچیزی انسان و متأثر از مأثورات هستند. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «هُوَ الَّذِی خَلَقَکُمْ مِنْ تُراب ثُمَّ مِنْ نُطْفَهٔ ثُمَّ مِنْ عَلَقَهٔ ثُمَّ یُخْرِجُکُمْ طِفْلاً» (مومن/ ۶۷)؛ و ناظر بر این است که خداوند انسان را از خاک، سپس از نطفه و عَلَقه (خون لخته) آفرید و به این شکل، سیر تکاملی انسان را بیان می‌کند. شگرد هنری و بی‌سابقهٔ بیدل در این عینیت‌بخشی‌ها زمانی خود را بیشتر نشان می‌دهد که این عناصر را با ضمایر «من و ما» به کار برده و ترکیب‌های تشبیهی خلق می‌کند و به این صورت، این‌همانی مضاف و مضاف‌الیه را به تصویر می‌کشد؛ یعنی وقتی می‌گوید غبار ما یا مشت خونم، یعنی غباری که ما هستیم یا مشتِ خونی که من هستم.

به هیچ صورت ز دور گردون نصیب ما نیست سربلندی ز بعد مردن مگر نسیمی غبار ما را برد به بالا(بیدل، ۱۴۰۰: ۱۴۵/۱)

باز آب شمشیرت از بهار جوشی‌ها داد مشت خونم را یاد گل‌فروشی‌ها (همان: ۳۰۰/۱)

نیست جز تو خودشکنی دامن اقبال بلند آخر ای مشت غبار! این همه پرواز چرا (همان: ۱۷۵/۱)

مشت خونی هرزه‌گرد کوچهٔ زخم دلیم حیرت است اینجا بجز عبرت چه می‌گردد عسس(همان: ۱۰۷۵/۲)

(ایضا ر.ک. همان: ۸۱۵/۱، ۴۲۳، ۶۷۲ و ۱۵۰۳/۲).

۴-۱۸. سپند یا دانه اسفند

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

اسپند دانهٔ ریز گیاهی است که به محض تماس با آتش، سوخته و از بین می‌رود، بیدل با بهره‌گیری از این ویژگیِ اسپند، آن را با حقیقت انسان انطباق می‌دهد و نتیجه می‌گیرد که وجود انسان هم همانند اسپند، جرم کوچکی است که با رسوخ عشق بر وجودش، فوراً ترکِ هستی کرده، انانیت خویش را از دست می‌دهد و به این شکل کوتاهی عمر انسان را یادآور می‌شود.

آتشی کو، تا سپندم ترک خودداری کند؟ ناله‌واری دارم و خلقی شنیدن‌آرزوست (همان: ۵۲۴/۱)

برنمی‌آید سپند من به استیلای شوق از جرس باید دل بی‌انفعالم وام کرد (همان: ۷۲۰/۱)

تا سپند ما نبیند انتظار سوختن چون شرر کاش آتش از کانون ایجاد آورد (همان: ۷۲۶/۱)

(ایضا ر.ک. همان: ۱۴۲/۱، ۱۵۴، ۱۹۹، ۱۹۴، ۳۳۸ و ۴۰۹).

۴-۱۹. شمع روشن

شمع با حدود ۱۲۰۰ بار تکرار، در ردیف چهارم کلمات پربسامد بعد از آینه و نفس و غبار قرار دارد.(کاظمی، ۱۳۹۳: ۴۵). شمع به خاطر ویژگی‌هایی که دارد، می‌تواند مبدأ خوبی برای تبیین مقصد استعارهٔ مفهومی انسان باشد؛ با این توضیح که شمع روشن، همچون انسانی است که داغ فنا را نمی‌توان از وجود او زدود، و «مطلق‌عنان» به سوی همان داغِ نیستی پیش می‌رود و تا به داغ فنا ننشیند، هیچ آرامشی نصیبش نمی‌شود.

چو شمع تا به فنا هیچ جا نیاسایم مرا سری‌ست که احرام بوریا بسته (همان، ۱۳۹۵، ۱۲۳۰/۲)

تب شوقت چه آتش ریخت در بنیاد شمع من؟ که شد سرمایهٔ هستی سراپا وقف تبخالم(همان، ۱۴۰۰: ۱۳۷۶/۲)

چنان مطلق عنان‌تاز است شمع ما از این محفل که رنگ رفته دارد پاس از خود رفتن ما را (همان: ۱۶۵/۱)

(ایضاً ر.ک. ۱۶۲/۱، ۱۳۹، ۴۱۷، ۷۹۵، ۱۱۹۵/۲ و ۱۶۵۶)

۴-۲۰. تیر و خدنگ

در نظر بیدل انسان همانند تیری‌ست که باید از کمان تعیّنات خلاص بشود تا بتواند بازِ مقصود یعنی بازِ تکامل و تعالی را صید کند، و اولین شرط رهایی از قید شست و کمان، این است که ناراستی و کج‌خرامی‌ها را ترک کند. (ر.ک. حسینی، ۱۳۹۸: ۲۱۸) در این میان کجی‌ها و ناراستی‌ها مانع از خروج انسان از کمان تعینات است و تا تیر وجود انسان راست نگردد خلاصی نصیب او نخواهد شد.

مباش محو کمانخانهٔ فریب چو بیدل خدنگِ بازشکاری، ز قید شست برون آ (بیدل، ۱۴۰۰: ۱۳۹/۱)

آخر از ناراستی با دور گردون ساختیم بس که کج بود، از کمان بیرون نیامد تیر ما (همان: ۲۴۲/۱)

نشانم روشن است اما سر و برگ تسلی کو هنوز از کج‌خرامی‌ها کماندار است تیر من (همان: ۱۵۴۸/۲)

(ایضاً ر.ک. همان: ۱۳۴۰/۲)

۴-۲۱. گل

بیدل ماسوی‌اله و خصوصاً انسان را در عالم تعیّن به گل تشبیه می‌کند. گل عمرش کوتاه است و زود رنگش را از دست می‌دهد. هر چیزی که در عالم تعین هست، محکوم به رنگ باختن است. بیدل انسان را همچون گلی تصور می‌کند تولد دوبارهٔ او در گرو رنگ‌باختنش است.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

رنگی از گلزار بیرنگی برون جوشیده‌ایم از خرابات پری، می می‌کشد مینای ما (همان: ۲۷۰/۱)

چون گلم در نیستی پرواز هستی بود و بس تازه شد از خاک گشتن کسوتِ پارینه‌ام (همان: ۱۲۴۱/۲)

(ایضاً ر.ک. همان: ۱۶۲/۱، ۱۴۱، ۲۹۱، ۳۲۱، ۴۹۹، ۲۷۲، ۶۴۳ و همان: ۱۳۹۵: ۱۰۲۰/۲ و همان: ۱۴۰۰الف: ۳۰۰).

۲۲-۴. ذره

ذره، به خاطر ویژگی‌های خاصی که دارد، از دیگر عناصر کلیدی است که بیدل به عنوان استعارهٔ مفهومی برای عینیت-بخشی به چیستیِ انسان از آن استفاده می‌کند؛ ذره وجودی موهوم دارد و انوار خورشید حقیقت است که موجب پیدایی آن می‌شود، و انسان زمانی حقیقت‌آشیان خواهد شد که تبدیل به عدم شود و خود را در برابر وجود حق هیچ بداند. از طرف دیگر ذره مدام در حال پرواز به سوی خورشید حقیقت است.

نمودِ ذره طلسمِ حضور خورشید است که گفته‌است فراموش کرده‌ای ما را (همان: ۱۶۷/۱)

چه داری از وجود ای ذره غیر از وهم عدم باش و غنیمت دار خورشیدآشیانی را (همان: ۲۲۸/۱)

(ایضاً ر.ک. همان: ۲۳۹/۱، ۲۲۸، ۴۲۳، ۵۷۲، ۱۰۱۶/۲، ۱۶۹۲، ۱۶۵۶، ۱۳۲۵، ۱۳۴۷ و ۱۲۲۸).

۲۳-۴. خاشاک

بیدل وجود ناچیز انسان را خاشاکی می‌داند که نهایتا برق تجلی بر آن خواهد زد و هستی آن را به فنا خواهد داد؛ از طرف دیگر بیدل بر این باور است که گرمی دنیا به خاطر خاشاک وجود انسان است و اگر خاشاک وجود انسان نبود دنیا سردخانه‌ای بیش نبود.

تا نفس باقی ست اجزای فنا می‌پروریم مشت خاشاکیم مصروف غذای سوختن (همان: ۱۴۸۴/۲)

قابل برق تجلی نیست جز خاشاک من حسن هر جا جلوه‌پرداز است من آینه‌ام (همان: ۱۲۴۱/۲)

بستر آرام دنیا گرم نتوان یافتن شعله هم بر جرات خاشاک ما لرزیده است (همان: ۴۷۵/۱)

و یا در بیتی دیگر وجود انسان را کشتی خاشاکی می‌بیند که به ساحل نجات رسیدن این خاشاک در گروی موج است.

بی‌موج به ساحل نرسد کشتی خاشاک از تیغ اجل نیست در این معرکه باکم (همان: ۱۳۷۰/۲)

(ایضاً ر.ک. همان: ۳۸۰/۱، ۵۸۷، ۱۶۸۶/۲ و ۱۳۹۵: ۲/ ۹۲۳)

۲۴-۴. صفحه آتش‌زده

صفحه یا کاغذ آتش‌زده از مضامینی است که در اشعار بیدل بسامد بالایی دارد و منظور وی سوختن کاغذ است. وقتی کاغذ را آتش می‌زنند، شعله‌ور شده، به سرعت تبدیل به خاکستر می‌شود. بیدل در کارگاه خیال خویش از این فرایند کمک می‌گیرد و می‌گوید، وقتی انسان به دنیا می‌آید، نفس او که باعث حیات اوست مثل شعله در خودش می‌گیرد، پس انسان کاغذِ آتش‌زده‌ای است که تداوم این سوختن حیات او، در حقیقت سفر وی به سوی مقصد نهایی‌ست؛ و وقتی خاموش می‌شود انانیت خود را از دست داده فانی می‌شود (ر.ک. حسینی، ۱۳۹۸: ۲۶۲).

شرار کاغذم از فرصت عیشم چه می‌پرسی به رنگ رفته چشمکهاست گلهای بهارم را(بیدل، ۱۴۰۰: ۱۹۷/۱)

عدم‌آماده‌تر از کاغذ آتش زده‌ام شرری چند به خاکستر خود سیارم (همان: ۱۳۲۰/۲)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

چون کاغذ آتش‌زده، مهمان بقاییم طاووس پرافشانِ چمنزار فناییم (همان: ۱۴۶۳/۲)

(ایضاً ر.ک. همان: ۲۸۰/۱، ۴۴۴، ۱۲۵۷/۲، ۱۳۷۷ و ۱۲۲۰).

۴-۲۵. محیط

بیدل دو بار از استعارهٔ مفهومی محیط برای تبیین وجود انسان بهره جسته است که ربه نظر سید حسن حسینی علت این است که انسان در معنا جهان اکبر است (حسینی، ۱۳۹۸: ۲۶۷) ولی چنانکه از ابیات ذیل هم استنباط می‌شود، نظر بیدل در این ابیات بر گستردگی حیرت انسان در برابر جلوهٔ معشوق است.

تلاطم دستگاه شوخی موجم نمی‌گردد محیط حیرتم آبی که دارم در گهر دارم (همان: ۱۳۲۱/۲)

هر طرف گذر کردیم، هم به خود سفر کردیم ای محیط حیرانی! این چه بی‌کرانی‌هاست؟ (همان: ۳۸۱/۱)

۴-۲۶. بادام

گستردگی حیرتِ غالب بر انسان، گاهی هم باعث می‌شود، بیدل برای عینیت‌بخشی به این جنبهٔ وجودی انسان، از استعارهٔ بادام استفاده بکند. شکل ظاهری بادام، شبیه چشمی است که از حیرت باز مانده و هیچ‌وقت بسته نمی‌شود؛ با توجه به این که انسان نیز در حالت حیرت، چشم‌هایش باز مانده و خودش ساکت و بی‌حرکت در جایش خشک می‌زند، از این روی استعارهٔ زیبایی برای عینیت‌بخشی به حیرت انسانی‌ست.

در این گلشن بهار حیرتم آیینه‌ها دارد اگر طایر شوم طاووسم، و گر نخل، بادامم (همان: ۱۳۸۱/۲)

۴-۲۷. نهال

نهال از دیگر استعاره‌هایی است که بیدل برای ادراکی نمودن کیفیت انسان از آن بهره می‌برد. ویژگیِ عمدهٔ نهال این است که نهال در حقیقت نمود دیگری از هسته است، و این تمثیلِ پربسامدی برای تبیین موضوع وحدت وجود است(ر.ک. اولوداغ، ۱۳۸۷: ۹۶) سر از هسته و دانه برداشتن و حرکت به سوی نهال شدن نیز سیر تکامل و تعالی انسان را تداعی می‌کند.

زمین معرفت از ریشهٔ دویی پاک است چرا ز خویش نیایم برون؟ نهال توام (همان: ۱۲۲۱/۲)

چون نهال از غفلتِ نشو نمای من مپرس پای من تا رفت در گل سر زجا برداشتم (همان: ۱۲۵۶/۲)

(ایضاً ر.ک. همان: ۱۳۷/۱، ۷۱۹، ۷۹۸ و۱۵۴۴/۲).

۴-۲۸. آئینه

اگر شفیعی کدکنی بیدل را شاعر آینه‌ها خوانده، بدون دلیل نیست، موتیف آینه در شعر بیدل بالاترین بسامد را دارد (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۳۲۳) و طبق آماری که محمدکاظم کاظمی به دست داده است، این واژه ۳۰۰۰ بار در غزلیات بیدل تکرار شده است(کاظمی، ۱۳۹۳: ۴۵) بیدل برای تصویرآفرینی با استفاده از آینه کارکردهای مختلفی برای آن قائل است. یکی از این کارکردها، استعمال آینه به عنوان استعارهٔ مفهومی وجود انسان است. آینه با توجه به ویژگی‌هایی نظیر «قایم به شخص بودن تصویر» (کاکایی، ۱۳۸۹: ۴۷۲) و همچنین به اعتبار این که «مانند چشمی است که همیشه باز است و بسته نمی–شود و همچنین به خاطر این که هیچ اراده‌ای از خود ندارد، استعارهٔ مطلوبی برای عینیت‌بخشی به چیستی انسان است؛ زیراکه انسان هم همانند «آینه‌ای است که برای آینه‌داری جمال یار آمده و در حیرت هم اختیاری ندارد»(حسینی، ۱۳۹۸: ۸۲).

حیرت از لذت دیدار توام غافل کرد چشمهٔ آینه‌ام بی‌خبر از جوشِ خودم (بیدل، ۱۴۰۰: ۱۳۰۲/۲)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

شدهٔ رمز جلوهٔ بی‌نشان به غبار آینه‌ات نهان نفسی به صیقل امتحان برو از میان و صفا طلب (همان: ۳۳۶/۱)

در این محفل پریشان‌جلوه است آن حسن یکتایی شکستی کو که پردازی دهد آیینهٔ ما را (همان: ۱۶۰/۱)

(ایضاً ر.ک. همان: ۳۷۲/۱، ۲۶۹، ۷۶۸، ۱۲۶۶/۲، ۱۲۹۹ و ۱۳۱۹).

۲۹-۴. قطره

قطره نیز همانند موج و حباب از نمودهای دیگر دریاست؛ آب دریا در حالت تموّج به اشکال گوناگون درمی‌آید، از این روی استعارهٔ زیبایی برای تبیین مسالهٔ وحدت وجود است. از نظر بیدل انسان قطرهٔ ناچیزی است که از دریای حقیقت جدا افتاده است و در مسیر حرکت خویش در نهایت به دریا می‌پیوندد و هویت و تعیّن خود را از دست داده و دریا می-شود.(ر.ک. کاکایی، ۱۳۸۹: ۵۰۱).

بزم وصل و هستی عاشق! خیالی بیش نیست قطره! دست از خود بشو، هرچند توفان آشناست (همان: ۳۷۷/۱)

بیدل مآلِ هستیِ موهومِ ما فناست این قطره را همان به دهانِ نهنگ ریز (همان: ۱۰۷۲/۲)

۵. نتیجه‌گیری

با بررسی‌هایی که به عمل آمد، می‌توان نتیجه گرفت که:

– تبیین ماهیت وجودی انسان یکی از مقوله‌های بنیادین عرفان اسلامی شمرده می‌شود؛ با توجه به این که بیدل دهلوی هم از شاعران عارف‌مسلکِ طراز اول ادب فارسی و از پیروان تمام‌عیار مکتب وحدت وجود محسوب می‌شود، به انسان و چیستی و کیفیت وجود وی وسویه‌های مختلف حقیقت وجودی وی توجه خاصی دارد. انسان موجودی پیچیده و ذوابعاد است به عبارتی هم دارای بعد لاهوتی است و هم دارای جنبهٔ ناسوتی؛ از این روی ساختار پارادوکسیکال وجود انسان، از وی معجونی ساخته است که درک حقیقت وجودش را دشوار می‌نماید. از این روی، بیدل با نبوغ ذاتی خویش برای عینی‌تر و محسوس‌تر جلوه دادن ابعاد و سویه‌های مختلف آن، از استعاره‌های مفهومی گوناگونی بهره می‌گیرد که هر کدام به اشکال مختلف با زندگی روزمره و تجربیات زندگی افراد در ارتباط است. به این شکل که بیدل انسان را به عنوان قلمروی هدف و مقصدِ پیچیده و انتزاعی در نظر می‌گیرد و برای تبیین کیفیت و چگونگی آن از قلمروی‌های مبدأ و منبعِ متعددی نظیر سایه، شرر، حباب، شبنم، نقش پا، آبله، ابرو، گل، برگ گل، بوی گل، طاووس، بسمل، کشتی، مینا، سنگ قیمتی، نگین، ناله، نور، موج، مشتی غبار، مشتی خون، اسپند، شمع، تیر، حباب، ذره، خاشاک، صفحهٔ آتش‌زده، محیط، بادام، نهال، آینه و قطره بهره می‌گیرد.

– بررسی‌ها نشان می‌دهد که در تمام موارد، قلمروهای مبدأ به شکل عینی و ملموس انتخاب شده‌اند تا مخاطب در ادراک مفهوم مقصد دچار هیچ مشکلی نشود؛ و عناصری که به عنوان قلمروی مبدأ انتخاب شده‌اند، به گونه‌ای هستند که اغراض متفاوتی را دنبال کرده، ابعاد مختلفی از سویه‌های گوناگون انسان را آشکار و قابل ادراک می‌کنند.

– نکاتی که در انتخاب قلمروی مبدأها دخیل هستند تا به شکل ملموس‌تر و عینی‌تر، کیفیت قلمروی مقصد را نشان بدهند بسیارند که از آن میان می‌توان به ویژگی‌هایی نظیرِ حضور موهومی و قایم به ذات نبودن مبدأ (سایه، حباب، قطره، موج، نور، آینه، ذره)، عمر کوتاه مبدأ (اسپند، گل، آبله، حباب، شرر، شبنم)، جِرم ناچیز مبدا (ذره، شرر، نقش پا، مشتی غبار، مشتی خون)، صیرورت و پرواز و وحشت مبدأ(پرواز برگ گل و بوی گل، بسمل، کشتی، تیر، صفحهٔ آتش‌زده، ذره)، وجود مستقل نداشتنِ مبدا به عبارت دیگر جدایی‌پذیر نبودن مبدأ از مقصد(قطره، حباب، موج، نور، نهال)، فناپذیری مبدأ (شمع، صفحهٔ آتش‌زده، خاشاک، مینا)، نمادِ تسلیم بودنِ مبدأ(ابرو)، پیراستن زواید (سنگ قیمتی و نگین)، وسعت حیرت مبدأ (طاووس، بادام، محیط) و عدم آزادی (شمع از داغ و طاووس از داغ حیرت) و نمود اتفاق خاص (ناله) اشاره کرد.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

منابع

- قرآن کریم.
- آرزو، عبدالغفور. (۱۳۷۸). بوطیقای بیدل. مشهد: ترانه
- آرزو، عبدالغفور. (۱۳۸۱). خوشه‌های از جهان‌بینی بیدل. مشهد: ترانه.
- احمدی خاوه، احسان و عباسیان چالشتری، محمدعلی. (۱۴۰۲). «بررسی تطبیقی مفهوم سایه در جهان‌شناسی عرفان محیی‌الدین و ساختار کهن‌الگویی یونگ». دوفصلنامهٔ علمی پژوهشنامه عرفان، سال پانزدهم، شمارهٔ بیست و نهم، پاییز و زمستان. صص ۱– ۲۵ .
- افراشی، آزیتا. (۱۳۹۷). استعاره و شناخت. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اولوداغ، سلیمان. (۱۳۸۷). ابن عربی. ترجمهٔ داوود وفایی. چاپ دوم. تهران: مرکز.
- بیدل دهلوی، عبدالقادر ابن عبدالخالق. (۱۴۰۰). چهارعنصر. تصحیح و مقدمهٔ عبداله ولی‌پور. تهران: سورهٔ مهر.
- بیدل دهلوی، عبدالقادر ابن عبدالخالق. (۱۴۰۰). غزلیات بیدل. تصحیح و تحقیق سید مهدی طباطبایی و علیرضا قزوه. تهران: شهرستان ادب.
- بیدل دهلوی، عبدالقادر ابن عبدالخالق. (۱۳۹۵). کلیات بیدل دهلوی. تصحیح خال‌محمد خسته و خلیل‌الله خلیلی. به کوشش بهمن خلیفه بناروانی. چاپ دوم. تهران: طلایه.
- حامدی، رباب و کاویانی، حسین. (۱۳۸۳). «بررسی ارتباط بین استعاره‌ها و خلق افسرده» تازه‌های علوم شناختی، سال ۶ شمارهٔ ۱، صص ۵۰ – ۴۵.
- حبیب، اسدالله. (۱۳۹۳). واژه‌نامهٔ شعر بیدل. تهران: سورهٔ مهر.
- حسن‌لی، کاووس. (۱۴۰۰). بیدل و افسون حیرت. تهران: معین.
- حسن‌لی، کاووس. (۱۳۹۹). بیدل و انشای تحیّر. تهران: معین.
- حسینی، سید حسین. (۱۳۹۸) مشق معنی بیدل. سورهٔ مهر.
- خصلتی، حمید، علوی مقدم، مهیار و فیروزی مقدم، محمود. (۱۴۰۱). «تحلیل استعارهٔ مفهومی ساختاری هستی در غزلهای بیدل دهلوی». متن‌پژوهی ادبی. دورهٔ ۲۶. شمارهٔ ۹۲. تابستان. صص ۲۸۳ – ۲۵۳.
- خلیلی، خلیل الله. (۱۳۸۳). فیض قدس. چاپ اول. تهران: الهدی.
- دریکوند، عصمت و علامی، ذوالفقار و مباشری، محبوبه. (۱۴۰۱). «استعاره‌های مفهومی خشم در دیوان خاقانی». متن‌پژوهی ادبی. دورهٔ ۲۶، شمارهٔ ۹۴، زمستان. صص ۶۴ – ۳۵.
- راسخ مهند، محمد. (۱۳۸۹). درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی. (نظریه‌ها و مفاهیم). تهران: سمت.
- زهره‌وند، سعید و جبارپور، حسین. (۱۳۹۷). «استعاره‌های مفهومی زنانه در شعر فروغ فرخزاد و غاده السمان». نشریهٔ ادبیات تطبیقی دانشگاه هشید باهنر کرمان. سال ۱۰. شمارهٔ ۱۹. صص ۱۳۴ – ۱۱۳.
- شریعتمداری، مژده و حاج‌طاهری، طاهره. (۱۴۰۰). «سیر انسان‌شناسی عرفانی در سلسله کبرویه». دوفصلنامه علمی پژوهشنامه عرفان. سال دوازدهم، شماره بیست و چهارم. بهار و تابستان. صص ۱۷۶ – ۱۵۹.
- صدری‌نیا، باقر. (۱۳۸۸). فرهنگ مأثورات متون عرفانی. تهران: سخن.
- عباسی، زهرا. (۱۳۹۷). «استعارهٔ مفهومی عشق و خوشه‌های معنایی مرتبط با آن در تذکره الاولیای عطار». پژوهش‌های ادب عرفانی(گوهر گویا) سال دوازدهم. شمارهٔ دوم (پیاپی ۳۷)تابستان. ۱۴۶ – ۱۱۷ .

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

- علی‌مردی، محمدمهدی و روحانی، سید محمد و نوحی، طیبیه. (۱۳۹۳). «شناخت ابعاد وجودی انسان از نگاه ابن عربی و شنگره». حکمت اسرا. سال ششم، شمارهٔ سوم (پیاپی ۲۱). پاییز. صص ۱۰۹ – ۷۹.
- فتوحی، محمود. (۱۳۹۰) سبک‌شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها) چاپ دوم، تهران: سخن.
- کاظمی، محمدکاظم. (۱۳۹۳). کلید در باز. تهران: سورهٔ مهر.
- کاکایی، قاسم. (۱۳۸۹). وحدت وجود به روایت ابن عربی و مایستر اکهارت. چاپ چهارم. تهران: هرمس.
- گرجیان، محمدمهدی و فراهانی‌پور، فرزانه (۱۳۹۰). «حقیقت انسان و سیر استکمالی»، دوفصلنامهٔ علمی پژوهشنامهٔ عرفان، سال سوم، شمارهٔ پنجم. پایی زو زمستان. صص ۱۷۹ – ۱۵۹.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۷۳). فرهنگ اشعار صائب. چاپ دوم. تهران: امیر کبیر.
- لیکاف، جرج و جانسون، مارک. (۱۳۹۷). استعاره‌هایی که با آن زندگی می‌کنیم. مترجم جهانشاه میرزابیگی. تهران: آگاه .
- مولوی، جلالدین محمد. (۱۳۷۳). مثنوی معنوی. تصحیح رینولد.ا.نیکلسون. به اهتمام نصراله پورجوادی. چاپ دوم. تهران: امیر کبیر.
- هاشمی، زهره. (۱۳۸۹). «نظریهٔ استعارهٔ مفهومی از دیدگاه لیکاف و جانسون». ادب‌پژوهشی گیلان. سال چهارم. شمارهٔ ۱۲. تابستان. صص ۱۴۰ – ۱۱۹.
- ولی پور، عبدالله و همتی، رقیه. (۱۴۰۲). «ضمایرِ خاصِ تشبیهی، نادرترین شاخصه سبک شخصی بیدل». پژوهش های دستوری و بلاغی. دورهٔ ۱۳. شمارهٔ ۲۳. صص ۲۰ – ۱.
- Lakoff, G& M. Johnson, (1980). Metaphors We Live By. Chicago and London: University of Chicago Press.

References

The Holy Quran

Abbasi, Z. (2018). "Conceptual Metaphor of Love and its Semantic Clusters in Attar's Tadhkirat al-Awliya." Research in Mystical Literature (Gohar-e Goya), 12(2), 117-146.

Afraashi, A. (2018). Metaphor and Cognition. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.

Ahmadi Khaveh, E., & Abbasian Chaleshtari, M. A. (2023). "A Comparative Study of the Concept of Shadow in Muhyiddin's Mystical Cosmology and Jung's Archetypal Structure." Bi-Quarterly Scientific Journal of Mysticism Research, 15(29), 1-25.

Alimoradi, M. M., Rouhani, S. M., & Nouhi, T. (2014). "Understanding the Existential Dimensions of Human Being from the Perspective of Ibn Arabi and Shankara." Hekmat-e Isra, 6(3), 79-109.

Arezoo, A. G. (1999). Bidel's Poetics. Mashhad: Taraneh.

Arezoo, A. G. (2002). Glimpses of Bidel's Worldview. Mashhad: Taraneh.

Azizi Manamen, M., et al. (2021). "Analysis of Love in the Conceptual Metaphor System from the Perspective of Rumi and Bidel Dehlavi." Literary Text Research, 25(90), 105-132.

Bidel Dehlavi, A. (2021). Four Elements. Edited and introduced by A. Valipour. Tehran: Sureh Mehr.

Bidel Dehlavi, A. (2021). Ghazals of Bidel. Edited and researched by S. M. Tabatabai & A. Qazveh. Tehran: Shahrestane Adab.

Bidel Dehlavi, A. (2016). Complete Works of Bidel Dehlavi. Edited by K. M. Khasteh & K. Khalili. Compiled by B. Khalifeh Banarouani. 2nd ed. Tehran: Talayeh.

Derikvand, E., Allami, Z., & Mobasheri, M. (2022). "Conceptual Metaphors of Anger in Khaqani's Divan." Literary Text Research, 26(94), 35-64.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

Fotouhi, M. (2011). Stylistics (Theories, Approaches, and Methods). 2nd ed. Tehran: Sokhan.

Golchin Maani, A. (1994). Dictionary of Saeb's Poetry. 2nd ed. Tehran: Amir Kabir.

Gorjian, M. M., & Farahani Pour, F. (2011). "The Truth of Human Existence and its Developmental Journey." Bi-Quarterly Scientific Journal of Mysticism Research, 3(5), 159-179.

Habib, A. (2014). Dictionary of Bidel's Poetry. Tehran: Sureh Mehr.

Hamedi, R., & Kaviani, H. (2004). "The Study of Relationship Between Metaphors and Depressed Creativity." Advances in Cognitive Science, 6(1), 45-50.

Hasanli, K. (2020). Bidel and the Enchantment of Wonder. Tehran: Moein.

Hasanli, K. (2020). Bidel and the Composition of Bewilderment. Tehran: Moein.

Hashemi, Z. (2010). "The Theory of Conceptual Metaphor from Lakoff and Johnson's Perspective." Gilān Literary Research, 4(12), 119-140.

Hosseini, S. H. (2019). Practicing the Meaning of Bidel. Tehran: Sureh Mehr.

Kakaei, Q. (2010). Unity of Being According to Ibn Arabi and Meister Eckhart. 4th ed. Tehran: Hermes.

Kazemi, M. K. (2014). The Open Door Key. Tehran: Sureh Mehr.

Khalili, K. (2004). Faiz Quds. Tehran: Al-Hoda.

Khesalati, H., Alavi Moghaddam, M., & Firouzi Moghaddam, M. (2022). "Analysis of Structural Conceptual Metaphor of Being in Bidel Dehlavi's Ghazals." Literary Text Research, 26(92), 253-283.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago and London: University of Chicago Press.

Lakoff, G., & Johnson, M. (2018). Metaphors We Live By. Translated by J. Mirzabeigi. Tehran: Agah.

Mawlawi, J. M. (1994). Masnavi-e Ma'navi. Edited by R. A. Nicholson. Compiled by N. Pourjavadi. 2nd ed. Tehran: Amir Kabir.

Oludagh, S. (2008). Ibn Arabi. Translated by D. Vafaei. 2nd ed. Tehran: Markaz.

Pirhayati, Z., & Tamimdari, A. (2017). "Analysis of Implicit Metaphors in Bidel's Ghazals." Literary Text Research, 21(73), 95-122.

Rasekh-Mahand, M. (2010). An Introduction to Cognitive Linguistics (Theories and Concepts). Tehran: SAMT.

Sadri Nia, B. (2009). Dictionary of Quotations in Mystical Texts. Tehran: Sokhan.

Shafiei Kadkani, M. R. (1997). The Poet of Mirrors. Tehran: Agah.

Shariatmadari, M., & Haj Taheri, T. (2021). "The Evolution of Mystical Anthropology in the Kubrawiyya Order." Bi-Quarterly Scientific Journal of Mysticism Research, 12(24), 159-176.

Soljouki, S. (2009). Critique of Bidel. Tehran: Maysam Tamar.

Soleimanzadeh, L., et al. (2019). "Metaphorical Analysis of Water and Mirror in Bidel's Poetry." Literary Text Research, 23(80), 101-128.

Tabatabai, S. M. (2014). "The Motif of Bubble and its Image Network in Abdul Qadir Bidel Dehlavi's Ghazals." Mystical Literature and Mythology, 10(35), 143-170.

Valipour, A., & Hemati, R. (2023). "Special Metaphorical Pronouns, the Rarest Characteristic of Bidel's Personal Style." Grammatical and Rhetorical Research, 13(23), 1-20. doi: 10.22091/jls.2023.9456.1504

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]

Zohrehvand, S., & Jabbarpour, H. (2018). "Feminine Conceptual Metaphors in the Poetry of Forough Farrokhzad and Ghada al-Samman." Journal of Comparative Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, 10(19), 113-134.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.22034/16.2.10]